vamaks eesti teaduse vara-aidaks saab. Eesti iseseisvuse ajal avanevad E. Kirjanduse Seltsile avaramad töötamisvõimalused nii ainelises kui ka vaimlises suhtes, misjuures tegevus koondub eriti eesti keele küsimuste lahendamise, oskussõnade loomise ja avaldamise, kodumaa kirjeldamise ja kooli- ning noorsoo-kirjanduse väljaandmise aladele.

1912. a. avatakse Tartus eesti kirjanikkude selts „Noor-Eesti", kuhu koondub peaasjalikult kirjanikkude ja kunstnikkude noorem rühm, kes juba 1905. a. esimese „Noor-Eesti" albumiga avalikkuse ette astunud. Selts korraldas kõnekoosolekuid, kirjanduslikke õhtuid ja kunstinäitusi ja hakkas raamatuid kirjastama. Viimast, õige elavat tegevust jätkab 1913. a. asutatud osaühisus „Noor-Eesti Kirjastus".

1869. a. kinnitas keiser Eesti Aleksandrikooli asutamise eelnõu ja andis loa, seks otstarbeks annete korjamist kogu riigis ette võtta. Viljandimaal algatatud mõtte järele pidi kavatsetud esimene kõrgem eestikeelne kool saama põhjapanevaks ja kaugemat sihti näitavaks teguriks eesti rahva kultuurilisel arenemiskäigul. Asja juhtijaks ja korraldajaks valitud peakomitee asupaigaks oli Tartu linn; niisama peeti ka tervel maal asutatud abikomiteede saadikute koosolekud Tartus ära. Tartumaa tegelik osavõtmine E. Aleksandrikooli tööst väljendus järgmiselt: 1872. aastal on umbes 60 abikomiteest Tartumaal töötamas 23 abikomiteed, neist Võnnu kihelkonnas 4, Nõos 3, Tartu-Maarja, Puhja, Laiuse, Rõngu ja Äksi kihelkonnas igaühes 2. 1880. a. on see arv vahepealse kõikumise järele, kus mõned abikomiteed ära kaovad, teisal uued juurde tulevad, jällegi 23 peale tõusnud. 1880. a. lõpuni oli Tartumaalt üldse kokku tulnud 6869 rbl. 88 kop., nõnda et Tartumaa annete suuruse poolest kogu maal teisel kohal seisis, kuna esimesel Viljandimaa oli ligi 10 000-lise summaga. Tartumaa annetajaist seisab esimesel kohal Nõo kihelkond 1544 rbl. 95½ kopikaga, siis järgneb Tartu linn 1022 rbl. 26½ kop., lõpu sünnitab Kambja kih. 27 rbl. 80 kopikaga. 1884. a. lõpetati riigivalitsuse käsul pea- ja abikomiteede tegevus ja 1888. aastal avati kavatsetud kool, see „eesti rahva süle- ja valulaps", mida põlev armastus sünnitanud ja leekiv vaimustus kannud ja mille pärast palju võideldud väliste vastastega ja omavahel, Vene valitsuse korraldusel vene õppekeelega linnakoolina Põltsamaal.

Kui 1906. a. rahvahariduse-tööle soodsamad tingimused avanesid, iseäranis ka emakeelsete koolide asutamine, vähemalt eraviisiline, võimalikuks sai, asutati Tartus Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts, kes samal (1906. a.) sügisel emakeelse tütarlaste-keskkooli ellu kutsus. Tartule järgnes samal aastal Otepää oma Kooli Seltsiga ning progümnaasiumiga ja järgnevail aastail Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi osakonnad Nõos (1907. a.), Ahjas, Kursis, Avinurmes, Pukas, Rannas (1909. a.), rahvahariduse-seltsid Hellenurmes, Kavastus, Lohusuus, Raadil, Jõgeval jm. 1907. a. peetakse Tartus suurem üldine eesti haridusseltside koosolek ära rahvahariduse-töö ühtlustamiseks ja süvendamiseks, 1917. a. II eesti haridusekongress.